

Vrijwilligsters uit België

in *El Belga*, het militair hospitaal van Ontinyent tijdens de Spaanse Burgeroorlog

In mei 1937 vertrok een groep jonge vrouwen uit Antwerpen en Brussel naar Spanje om er in een Valenciaans militair hospitaal als hulpverpleegsters te werken. *El Belga* was een initiatief van Belgische socialisten en een sterk staaltje van internationale solidariteit. Het hospitaal werd een van de grootste en modernste van de Spaanse republiek. De vrijwilligsters waren communisten die er niet alleen verpleegsterswerk verrichtten, maar ook politiek actief waren.

Wie zich vandaag verdiept in de oorlogsgeneeskunde tijdens de Spaanse Burgeroorlog, komt automatisch uit bij de hospitalen van de Internationale Rode Hulp: het militair hospitaal van Tarancón was Amerikaans, dat van Villanueva de la Jara was Nederlands en Alcoi stond bekend als het Zweeds-Noorse hospitaal. *El Belga*, het militair hospitaal van Ontinyent, is veel minder bekend. Het was een uitzondering omdat het niet onder communistische controle stond, maar door socialisten werd geleid. Ontinyent¹, een stad tussen Valencia en Alicante, lag tijdens de Spaanse Burgeroorlog ver van het front verwijderd. Er stroomden duizenden vluchtelingen toe uit Madrid, de streek van Aragón en Málaga. In de lente van 1937 werd er een ultramodern militair hospitaal opgericht. Dit was een initiatief van het Internationaal Solidariteitsfonds om meer zichtbaarheid te geven aan

de omvangrijke solidariteitscampagne die de Socialistische Arbeidersinternationale en de Internationale Vakbondsfederatie met het republikeinse Spanje op het getouw zetten. Het Internationaal Solidariteitsfonds voelde zich in de hoek gedrukt door de communistische Internationale Rode Hulp, die veel meer zichtbaarheid genoot met haar netwerk van internationale militaire hospitalen. Met het non-interventiebeleid van de socialistische leiders werd een van de hoekstenen van de socialistische beweging, namelijk de internationale solidariteit, met de voeten getreden en dat zette kwaad bloed bij heel wat militanten. Toen de Sovjet-Unie dan toch van het non-interventiebeleid afweek en militaire steun bood aan de republikeinen, kregen de mooie initiatieven van socialistische militanten niet de aandacht die zij verdienden. Maar in de winter van 1937 werd een compromis

De vrijwillige hulpverpleegsters uit Antwerpen en Brussel op de Plaza Catalunya in Barcelona, 1 mei 1937. Van links naar rechts: Rosa Leibovic, Paja (Frieda) Buchalter, Rachel Oulianetzky, Anna Korn, Feigla (Vera) Luftig, Rachel Wacsman, Rachel Luftig, Leja (Lya) Berger en Henia Hass. Zittend van links naar rechts: Golda Luftig en Genia Gross. (CegeSoma, Brussel)

bereikt binnen de Internationales. Dat beoogde de aanstelling van een permanente vertegenwoordiger, de oprichting van een bureau van de Internationales in Spanje, een groter aantal commissarissen bij de Internationale Brigades en de creatie van een hospitaal.² Nicolas Lépine geeft in zijn bijdrage in dit nummer uitgebreide uitleg bij de politieke context van dit verhaal.

Een van de drijvende krachten achter de stichting van *El Belga* was de Brusselse geneesheer Albert Marteaux. Hij was socia-

listisch volksvertegenwoordiger en lid van de Commissie van Openbare Onderstand in Brussel. Door zijn ervaring in de Eerste Wereldoorlog was hij vertrouwd met oorlogsgeneeskunde.³ In december 1936 reisde hij naar Valencia om de gezondheidszorg in republikeins gebied in kaart te brengen. Toen het hospitaal eind april 1937 operationeel werd, zorgde Albert Marteaux voor de aanwerving van enkele professionele Belgische verpleegsters. Een tijdje later, op 2 mei 1937, arriveerde ook een groep van 21 vrij-

willigsters uit Antwerpen en Brussel, die als hulpverpleegsters aan de slag gingen. De relaties van Albert Marteaux speelden een belangrijke rol bij de zoektocht naar vrijwillige hulpverpleegsters in België. Marteaux had sympathie voor de communisten en hun inzet in Spanje. Daarom waren de vrijwilligsters uit Antwerpen en Brussel geen socialistische militanten maar overtuigde communisten. Uit onvrede met de houding van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) ten aanzien van de Spaanse Burgeroorlog, verliet Albert Marteaux de partij en werd hij in 1939 volksvertegenwoordiger voor de Kommunistische Partij van België (KPB).

De vrijwilligsters uit België hebben hun sporen nagelaten. Ze vielen op in het Ontinyent van 1937 waar het begrip 'vrijgevochten vrouw' nog heel nieuw was. De hulpverpleegsters namen actief deel aan het sociale leven in de stad. Samen met de patiënten organiseerden ze solidariteitsacties en stichtten ze een eigen koor. Ook staken ze hun communistische ideeën niet onder stoelen of banken. In de volksmond werden ze – in het Valenciaans – 'les mamàs belgues' genoemd, een koosnaam die hoogbejaarde inwoners van Ontinyent vandaag nog steeds gebruiken om naar de Belgische verpleegsters te verwijzen. Bij 'les mamàs belgues' hoorden ook enkele Belgische en zeven professionele Nederlandse verpleegsters die in Ontinyent voor Belgen gehouden werden. Daarnaast werkten er nog een Roemeense en Oostenrijkse verpleegster, een Hongaarse hulpverpleegster en een Zwitserse artse.⁴ In tegenstelling tot 'les mamàs belgues' is de bijnaam *El Belga* helemaal in de vergetelheid geraakt.

Migranten

De jonge vrouwen uit België kwamen uit Oost-Europese families van Joodse afkomst die zich in de decennia na de Eerste We-

reldoorlog als migranten in België hadden gevestigd. Verschillenden onder hen leerden elkaar kennen in de Antwerpse *Kulturfarein*, een door communisten geleide, Joodse culturele migrantenvereniging. Een van de opvallendste en meest gedreven vrouwen van de *Kulturfarein* was Feigla (Vera) Luftig, een zelfzekere vrouw die op veel foto's centraal staat. Zij overtuigde twee van haar zussen, Rachel⁵ en Golda⁶, en een groep vriendinnen om naar Spanje te vertrekken. Hun vader, Mozes Luftig, was een welstellende textielhandelaar uit de Poolse stad Chrzanow in West-Galicië, een stadje op nauwelijks twintig kilometer afstand van Oswiecim, dat na 1945 onder zijn Duits-Oostenrijkse naam Auschwitz de geschiedenis inging. Op de dag van de Poolse onafhankelijkheid in 1918 werd de Joodse bevolking slachtoffer van een pogrom. Polen bevond zich in een diepe economische crisis en de Joden moesten het ontgelden. In Chrzanow werden Joodse winkels geplunderd en vielen er gekwetsten. Omdat het voor Mozes Luftig steeds moeilijker werd om zaken te doen, emigreerde hij naar Palestina om daar een kibboets te stichten. Het plan mislukte en in 1927 reisde hij naar Antwerpen, waar hij zijn zus opzocht die was getrouwd met een telg van een rijke diamantairsfamilie. Een voor een liet hij zijn vijf dochters en twee zonen naar Antwerpen komen. In 1986 vertelde Rachel Luftig over de cultuurschok die de verhuizing van een Pools stadje naar het Antwerpen van de jaren 1920 teweegbracht: 'Onze ouders waren zeer gelovig en reeds in Polen vonden we dat vervelend. We lazen daar veel. Chrzanow mocht dan wel een kleine stad zijn, maar er waren theatervoorstellingen, heel wat andere culturele activiteiten én een bibliotheek. We lazen Victor Hugo, Balzac, Tolstoj en Dostojevski in het Pools en Duits. Met onze ouders praatten we Jiddisch.'⁷

Mozes Luftig was een aanhanger van een ultraorthodoxe stroming binnen het jodendom. Het contact met de Vlaamse leefwereld verwijderde Vera en haar zussen Rachel en Golda van de joodse traditie. Voor Rachel was de verandering stimulerend: 'In Antwerpen ging er voor ons een hele wereld open. Het is daar dat we links werden. In Polen waren mijn zus Vera en ik reeds lid van de *Poale Tzion*, de Arbeiders van Zion. Maar de Antwerpse *Poale Tzion* was veel linkser dan de Poolse. We zijn ook lid geworden van de *Kulturfarein* waar we het marxisme in de praktijk toepasten. We waren revolutionairen. Eigenlijk was het daar veel meer Poale dan Tzion.'

De aansluiting bij de Joodse arbeidersorganisatie *Poale Tzion* beschouwden de zussen als een breuk met hun begoede en religieuze middenklassenfamilie. Het marxisme trok hen aan en de *Kulturfarein* werd hun nieuwe thuis. Overdag werkte Rachel als diamantsnijdster in een Joods bedrijfje in de Pelikaanstraat, 's avonds ging ze naar het lokaal van de *Kulturfarein*, waar de meeste Joodse migrantenjongeren elkaar troffen.

Door hun politieke activiteiten kwamen de zussen Luftig ook voor het eerst echt in contact met arbeiders. Ze zamelde geld in voor de Internationale Rode Hulp om politieke gevangenen in Polen te helpen en verdeelden de *Naye Presse*, een gemeenschapskrant in het Jiddisch, die onder invloed van het communistische gedachtegoed een politieke toon kreeg. Het is in die vereniging dat Vera Emiel Akkerman ontmoette. Hij was een populaire vakbondsleider die samen met zijn broer Piet 'Israël' heel wat bekendheid genoot in de Antwerpse arbeidersmilieu. In juli 1934 trouwden Vera en Emiel. Golda ontmoette in dezelfde communistische familie Szmul 'Solek' Berliner. En Rachel maakte er kennis met Elias 'François' Goth.

Spanjestridders

In de zomer van 1936 pleegden opstandige militairen onder de leiding van generaal Francisco Franco een militaire staatsgreep om in Spanje de republiek omver te werpen. De Spaanse Burgeroorlog was begonnen. De jeugd van de *Kulturfarein* identificeerde zich heel sterk met de Spaanse burgers die de wapens opnamen en tegen het fascisme van generaal Franco ten strijde trokken. Ze beschouwden dit als de 'oorlog der oorlogen': een strijd tegen het internationaal fascisme, tegen Hitler en Mussolini en tegen de grootbanken en internationale bedrijven, zoals Shell en de Texas Oil Company, die Franco steunden. In oktober 1936 vonden enkele leden van de *Kulturfarein* dat het tijd was om tot actie over te gaan. Emiel Akkerman, Szmul 'Solek' Berliner en Elias 'François' Goth vertrokken samen met een groep Antwerpse vrijwilligers naar Spanje om zich bij de Internationale Brigades te melden. Toen Emiel over zijn plannen sprak, stortte Vera's wereld in: 'Ik weende, ik had angst om hem en om mij: ik meende eerst dat het een onrecht was om van mij weg te gaan, mij alleen te laten. Hij merkte dat en zei: "Heb ik het recht om hier rustig te blijven zitten, van het leven te genieten terwijl er ginder duizenden vrouwen zoals jij, duizenden onschuldige kinderen, vermoord worden?"'⁸

Voor Emiel was de oorlog van korte duur. Hij sneuvelde in november 1936 tijdens de gevechten in de universiteitswijk van Madrid. Iets meer dan een maand later stierf ook zijn jongere broer Piet in de streek van Guadalajara, ten oosten van Madrid. Hij had het op twee maanden tijd tot politiek commissaris van een Frans-Belgisch bataljon geschopt. Hij was amper 23 jaar.⁹ Piets vriendin, Lya Berger, vertrok een paar maanden later ook naar Spanje. Haar broer, Isaac 'Bob' Berger, maakte eveneens deel

uit van de Antwerpse groep. Hij vocht in hetzelfde Frans-Belgische bataljon¹⁰ als Piet Akkerman.

Leerling-verpleegsters

Na de dood van haar man overtuigde Vera haar zussen en vriendinnen om als hulpverpleegsters te gaan werken in Ontinyent. Om samen met hun echtgenoten of partners de wapens op te nemen, zoals in de zomer van 1936, was het te laat. De periode van de milities was voorbij. Vanaf 1 januari 1937 waren ze ondergebracht in het leger van de Tweede Spaanse Republiek. Dat groeide uit tot een volksleger dat stevig onder de controle van de communisten stond. En die zagen liever geen vechtende vrouwen meer aan het front. Voor de communisten hoorden vrouwen in de achterhoede thuis, een vernederende beslissing voor de vrouwelijke militieleden. Hoe de vrijwilligers uit Antwerpen erover dachten, weten we spijtig genoeg niet.

Ook enkele Brusselse vrouwen sloten zich aan bij het initiatief om naar Spanje te vertrekken: de zussen Anna en Adela Korn, Genia Gross, Gutka Wajnsztejn ... Genia's echtgenoot, Maks Stark¹¹, vocht ook bij de Internationale Brigades. Samen met Gutka ging Genia op bezoek bij Albert Marteaux en de socialistische volksvertegenwoordigster Isabelle Blume.¹² Daar werden afspraken gemaakt over het vertrek van de groep.¹³ Een autobus zou hen ophalen in Brussel en vandaar zouden ze onder begeleiding over de Frans-Belgische grens worden gebracht. De meeste vrijwilligsters hadden nog nooit in hun leven een verband aangebracht. In Antwerpen werd met de hulp van Mozes Kleinhaus, een diamanthandelaar met com-

Na de dood van haar man Emiel Akkerman verdiende Vera Luftig wat bij als model aan de Academie van Antwerpen. (CegeSoma, Brussel)

munistische sympathieën, een cursus ingericht. Mozes Kleinhaus verleende onderdak aan de Joodse familie Blank, die voor het nazisme in het Duitse Keulen naar Antwerpen was gevlucht. Dr. Blank, een radioloog, bracht de vrouwen de eerste beginselen van de verpleegkunde bij. Ze kregen ook wat elementaire lessen Spaans. Vijf van hen logeerden een tijdje bij Mozes Kleinhaus voordat ze naar Spanje vertrokken. Op 26 april 1937 nam de Antwerpse groep de trein naar Brussel en verzamelde ze er op het appartement van Isidoor 'Sabor' Springer, die de vrouwen kenden van de *Kulturfarein*. Springer onderhield zowel contacten met de socialist Edward Anseele jr. als met Isabelle Blume. De dag na hun vertrek, op 27 april 1937, bombardeerden Duitse bommenwerpers de Baskische stad Guernika. Het nieuws van dat bombardement ervoeren de Joodse vrouwen als een bevestiging van hun argumenten. Er viel geen tijd te verliezen: het fascisme in Spanje moest bestreden worden. Volgens Rachel Luftig verliep de reis zonder problemen: 'Ik had mijn werk opgezegd, mijn fiets verkocht en alleen het hoogstnoodzakelijke ingepakt. We zijn 's avonds met de trein vanuit Brussel vertrokken. We reisden 's nachts. Wij hadden niets van paspoort. Aan de Franse grens merkten we dat ze verwittigd waren. De controleurs hoorden of zagen niets. We reisden eigenlijk illegaal rechtstreeks door naar Spanje, zonder ergens uit te stappen, recht naar Barcelona.'

Illegale reizigers

De groep stak dus clandestien de Frans-Spaanse grens over en reisde per trein richting Barcelona. De sfeer moet uitstekend geweest zijn, want ze keken er allang naar uit. Verschillende vrijwilligsters herinnerden zich jaren later een mooi detail, dat zou kunnen dienen als begin van een biografi-

sche documentaire. Een van de jongedames stond plots op in de treinwagon, nam haar koffertje van het bagagerek en haalde er een rood onderkleed uit. Tot verbazing van de omstanders scheurde ze het in stukken en liet ze het als een vlag door het venster wapperen. Het was feest, de feestdag van de arbeiders: 1 mei 1937. Die dag werd een keerpunt in het leven van Rachel en haar vriendinnen: 'In Barcelona gingen we naar het hotel en daarna gingen we wandelen op de Plaza de Catalunya. De dag erna hebben ze ons naar Onteniente gebracht.' Van de wandeling op het centrale plein van de Catalaanse hoofdstad is een prachtige foto bewaard gebleven, ook van 1 mei 1937. Zoals historicus Rudi Van Doorslaer het ooit verwoordde: 'De fier poserende vrouwen zagen er niet uit als militante arbeidersvrouwen, maar veeleer als koket uitgedoste burgervrouwen op een toeristische uitstap.' Ook hier stond Vera Luftig centraal op de foto (zie p.33).

Maria Rosario Llin Belda, een oud-verpleegster van Ontinyent, herinnerde zich Vera, bijna tachtig jaar later, als de meest opvallende uit de groep van Belgische vrouwen: 'Vera was de leidster en ook diegene die er het best gekleed bijliep. Zij sprak met de geneesheren alsof het collega's waren. Dat was iets dat wij – de plaatselijke hulpverpleegsters – nooit deden. Ik was amper vijftien toen ik in een van de drie operatiekamers aan de slag ging. Vera had mij in bescherming genomen en kwam bij mij thuis op bezoek. Ze noemde mij "het kleintje". De Belgische vrouwen beschouwden mij als hun mascotte.'¹⁴

De sfeer op de Plaza de Catalunya tijdens de 1e meiviering van 1937 stond in schril contrast met de realiteit van Ontinyent, waar de vrijwilligsters de volgende dag arriveerden. Rachel vertelde over haar eerste kennismaking met het harde verpleegsterswerk: 'We waren de eerste verpleegsters die daar

aankwamen. Er waren wel al werkvrouwen aanwezig en een paar lichtgewonden. Een gediplomeerde Belgische verpleegster die door Marteaux zelf was aangenomen, vergezelde ons. Zij was ook een Joodse en eigenlijk de enige echte verpleegster. Zij begon dus onmiddellijk de gewonden te verzorgen. Wij stonden allemaal achter haar en keken hoe dat moest gebeuren. Langzaam maar zeker geraakten we gewend aan de wonden en het bloed.' De gediplomeerde Belgische verpleegsters genoten een speciaal statuut: zij kregen een loon dat op hun Belgische bankrekening gestort werd. De vrijwilligsters waren militairen en kregen een karig soldij zoals soldaten tweede klasse: 300 peseta's per maand.¹⁵

Verpleegsters

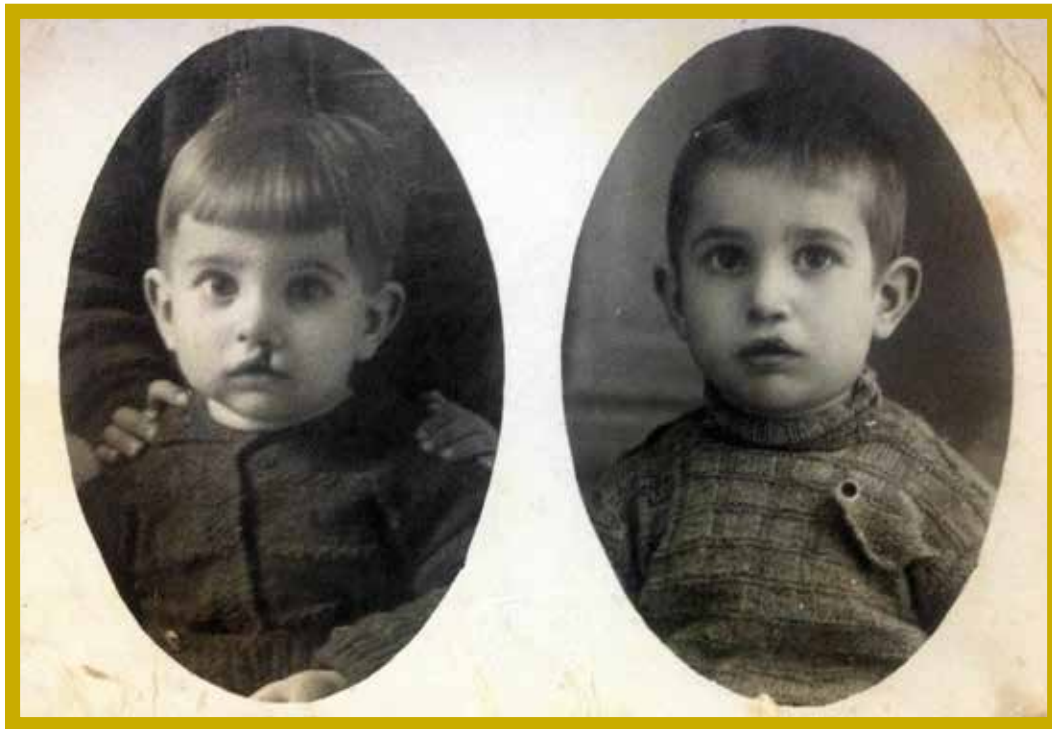
Het militair hospitaal werd ingericht in een oud klooster van de minderbroeders, een franciscanenorde, en in het College van de Onbevleete Ontvangenis.¹⁶ Met een geplande capaciteit van 1200 bedden zou *El Belga* een van de grootste en modernste hospitalen in Spanje worden. Uiteindelijk haalde het hospitaal een capaciteit van duizend bedden met een bezetting van ruim achthonderd bedden. Maar daarvoor moest het hele klooster eerst worden aangepast. Er werd centrale verwarming aangelegd en een grote goederenlift geïnstalleerd, die ook gebruikt werd om de patiënten van de operatiezalen naar hoger gelegen verdiepingen te brengen. Naast de kloostertuin kwam een therapeutisch zwembad. De kloosterkerk onderging de grootste veranderingen. In een zijbeuk moest een altaar plaatsmaken voor een grote poort, waardoor vrachtwagens de kerk konden binnenrijden. Die deed dienst als magazijn voor levensmiddelen en als opslagruimte van allerhande benodigdheden voor het hospitaal. De afgesloten kapellen dienden als kantoren voor de militairen.

De gevel van het militair hospitaal, begin 1937. (Privécollectie E. Petersen/Ángel Beneito, Alcoi)

En het koor werd vergroot, afgesloten van de rest van de kerk en betegeld om er een ruime operatiezaal van te maken.¹⁷ Er werd een crematorium gebouwd waar ook het ziekenhuisafval verbrand werd. Eduardo Mangada, de zoon van een van de Spaanse geneesheren die in het hospitaal werkte, vertelde jaren later over zijn prilste jeugdherinneringen: 'Ik ging mijn vader halen, die in het ziekenhuis werkte. Ik herinner mij de morbiditeit van de kinderen van het dorp ... Ik herinner mij de oorlogssfeer, een sfeer van drama en een militair hospitaal waar er plots ziekenwagens en nog ziekenwagens arriveerden. Als kind gingen wij op verkenning op het terrein achter het hospitaal waar er een crematorium stond. De ledematen, de geamputeerde benen werden daarnaartoe gebracht. Alle kinderen gingen naar die benen kijken.'¹⁸

Toen het hospitaal operationeel werd, moest er snel personeel komen. Op 14 maart 1937 schreef Jean Delvigne, de permanente vertegenwoordiger van het Internationaal Solidariteitsfonds in Spanje, een brief naar August De Block, de Vlaamse partijsecretaris van de BWP: 'Het materieel, de chirurgen en, indien mogelijk, verpleegsters, zouden zo snel mogelijk moeten arriveren.'¹⁹ In april kwamen dr. Albert Marteaux en de bekende Brusselse chirurg dr. Fernand Neuman aan. Marteaux was erin geslaagd om de topchirurg te rekruteren. Op dat moment was Neuman professor chirurgie aan de geneeskundefaculteit van de Université libre de Bruxelles (ULB) en diensthoofd van de universitaire kliniek Brusselse Hospitalen.²⁰ Neuman was sterk betrokken bij de organisatie van het hospitaal van Ontinyent. Hij was niet alleen een

José Maria Belda Belda was vijf jaar oud toen hij in 1937 in het militair hospitaal van Ontinyent een schisis-operatie onderging, uitgevoerd door een Belgisch chirurg. (Privécollectie José Maria Belda Belda)

uitstekend chirurg, hij had 23 jaar eerder al een oorlogshospitaal op poten gezet. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, op 4 augustus 1914, kreeg hij de opdracht van het Belgische Rode Kruis om in Brussel een groot militair hospitaal op te richten in de hoofdvleugel van het Koninklijk Paleis. Ook toen organiseerde Neuman de inrichting van het ziekenhuis met een capaciteit van duizend bedden.²¹

In Ontinyent stond Neuman in voor de meest ingewikkelde chirurgische ingrepen. Meerdere Spaanse chirurgen kwamen ter plaatse om hem aan het werk te zien. De resultaten van die operaties werden gefotografeerd. Een patiënt, die toen kind was en door een Belgisch chirurg van een hazenlip werd geopereerd, bewaart vandaag nog steeds een van die foto's. Kortom, behalve dr. René Dumont, die het ziekenhuis van

Benicàssim opstartte, evenaarde niemand de naam en de faam van de specialisten van Ontinyent.²²

Eind april 1937 begeleidde Isabelle Blume samen met Edward Anseele jr., Max Buset en August De Block het eerste grote konvooi, een vloot van veertien vrachtwagens met medisch materiaal en negen ziekenwagens, naar Ontinyent.²³ In hun voetspoor volgde Albert Marteaux, die er een maand bleef. De jonge Antoon Spinoy, de secretaris van de BWP-federatie Mechelen, werd beheerder van de kliniek.²⁴ De operatie verliep niet zo gesmeerd als gehoopt. Op doorreis in Catalonië werd het konvooi het onderwerp van een twist tussen Catalaanse anarchisten en communisten. Eduardo Mangada, de zoon van de Spaanse geneesheer van Ontinyent, was als kind mee met zijn vader toen die het konvooi begeleidde: 'Net voor

we Catalonië binnenreden – voor Figueras – begonnen anarchisten op de ambulances te schieten. Ze dachten dat de communisten geen geneesmiddelen, maar wapens vervoerden. Dit gebeurde op een moment dat er hevige gevechten tussen anarchisten en communisten plaatsvonden. Mijn moeder herinnerde zich dat Federica Montseny²⁵ ter plaatse moest komen om het konvooi te beschermen.²⁶ Zij begeleidde het tot in Valencia. Daar werden de hulpgoederen en de ziekenwagens op 3 mei 1937 op de Plaza de Castelar, het centrale plein, door Isabelle Blume plechtig overgedragen aan de republikeinse minister van Volksgezondheid.²⁷ In deze periode van grote politieke onenigheid in het linkse kamp arriveerden de vrijwilligsters in Spanje.

Een week later kregen de Belgische vrouwen versterking van een groep van zeven gediplomeerde verpleegsters en een verpleger uit Nederland.²⁸ De meesten van hen waren ook Joods en communist. De Rotterdamse Trudel de Vries was een van hen. Zij werd in 1935 lid van de Communistische Partij van Nederland (CPN). In hetzelfde jaar begon ze aan een verpleegsteropleiding in het Joods Ziekenhuis in Rotterdam. Ze was 22 toen ze met veel moeite de medische commissie kon overtuigen om haar als vrijwilligster te aanvaarden: 'De commissie Hulp aan Spanje wou mij eerst niet aannemen omdat ik nog in opleiding was, maar mijn diploma apotheker-assistente gaf de doorslag.'²⁹ De Nederlanders vertrokken op 22 april 1937 vanuit 's Gravenhage. In Parijs vervoegden ze een Tsjecho-Slowaaks medisch team met twaalf leden en een Amerikaanse ambulancegroep die bestond uit veertien personen.³⁰ Dankzij hen leerde de Joodse Trudel de Vries er een taal bij: 'Van de Amerikaanse artsen en verpleegsters heb ik Jiddisch leren spreken, want die Amerikaanse groep bestond voornamelijk uit geëmigreerde Poolse Jo-

den, die al gezien hadden wat het fascisme kon teweegbrengen.' Trudel de Vries kwam aan in een hospitaal dat nog niet op volle kracht draaide: 'Het was een hospitaal met honderden bedden, in een verlaten klooster, dat nog niet ingericht was. En daar kwamen we midden in de nacht aan en er waren drie Spaanse verpleegsters die ons opwachten. Er waren nog geen patiënten. En die gilden maar: "Ay qué simpática" [...], maar wij verstonden helemaal geen Spaans, dus ik zei maar: "Si, si, Partido Comunista". Ik dacht dat ze sympathiseren bedoelden of zoiets. En die volgende ochtend, nadat we uitgeslapen waren, bleek dus dat het hospitaal als verplegend en medisch personeel een aantal artsen had uit Italië, een aantal chirurgen, ongeveer dertig Joods-Poolse vrouwen uit Antwerpen en Brussel, die een EHBO-cursus hadden gevolgd, en wij. We werden ondergebracht in een schitterend zusterhuis en die doctoren woonden in een bisschoppelijk paleis, we begrepen er helemaal niets van, met een eigen zwembad en zo. En er kwamen wat Spaanse meisjes uit het dorp; er was een omroeper, die was met de tamtam rondgegaan en die had wat mensen opgeroepen. Toen kwamen die eerste transporten. Dat was heel moeilijk, want – moet je denken – enkele gediplomeerde verpleegsters, die de taal niet machtig waren, op honderden bedden, en die Poolse meisjes die wel handig waren, en die Spaanse meisjes. Ik werd gezet op de keel-, neus- en oorverwondingen met een arts die Spaans sprak, een arts uit het dorp, die ik absoluut niet verstond. Hij sprak namelijk Frans, maar als je geen Spaans sprak, kon je het Frans niet verstaan. Ik weet alleen dat hij het over Voltaire had, maar wat hij over de patiënten zei, wist ik helemaal niet.'

Trudel de Vries was naar Spanje gekomen om hard te werken. Het 'schitterend zusterhuis' waar ze naar verwees was *El Pinatar*, een mooi buitenverblijf van een begoede

Enkele verpleegsters van het hospitaal. Onderaan van links naar rechts: Trudel de Vries uit Rotterdam; Golda Luftig en Leja (Leya) Berger uit Antwerpen. (CegeSoma, Brussel)

familie, dat vandaag aan de rand van Ontinyent ligt. Het gebouw werd gevorderd en diende als rustoord voor de verpleegsters. Vanuit *El Pinatar* werden er voor de vrijwilligsters uitstapjes naar het strand of naar de heuvels rond Ontinyent georganiseerd. In Trudels ogen was dit ongehoord: 'Kijk, je gaat naar Spanje toe om het Spaanse volk te helpen en niet om een fijn leventje te hebben. Er was mogelijkheid voor ons, in het begin

hoor, om op je vrije dagen met een busje de buurt te gaan verkennen. Nou niemand van ons haalde het in zijn hoofd om dat te doen, de benzine was in oorlogstijd natuurlijk het kostbaarste.' Wie wel deelnam aan de uitstapjes, was de toen 32-jarige Mechelse Rachel Van der Elst, die als verpleegster in de Mechelse kraamkliniek had gewerkt. In tegenstelling tot de Antwerpse vrouwen, die politieke redenen hadden om naar Spanje te

vertrekken, wou Rachel vooral een recent op de klippen gelopen huwelijk vergeten. Zij kende de beheerder van het hospitaal, Antoon Spinoy. Wellicht was hij het die haar over de mogelijkheid sprak om in Ontinyent te gaan werken. De brieven die ze naar haar ouders stuurde, waren niet politiek geladen. In december 1937 schreef ze vanuit *El Pinatar* over de bombardementen die de Valenciaanse bevolking te verduren kreeg: 'Over een drietal weken werd een school gebombardeerd waar 150 schuldeloze kinderen slachtoffer werden. Te Valencia had ik over 14 dagen juist de stad verlaten als er op het uur der grootste drukte een bloemenmarkt werd gebombardeerd, al de slachtoffers waren vrouwen en kinderen. Deze week werd Alicante gebombardeerd, weer eens ouderlingen en kinderen als

slachtoffers meenemend. Vandaag heb ik de begraafing bijgewoond van een 39-jarige vrouw die ik 5 dagen verzorgd heb. Ze is uiteengescheurd in 't hospitaal gebracht en al wat ze zegde was maar: "*Los canallas, los canallas (de schurken)!*"'³¹

María Rosario Llin Belda begon op haar vijftiende als hulpverpleegster in de operatiezaal in het koor van de kerk. Haar eerste taak bestond erin het zweet van het voorhoofd van de Belgische chirurgen te wissen. Volgens haar werd er heel snel gewerkt: 'Het waren geen twijfelaars. Op één uur deden we 28 hernia's en een fimosis. Het waren lange dagen. De stank was er zo erg dat de chirurg mij een sigaret aanbood. Dat was het enige middel tegen de stank. Het is daar dat ik leerde roken. De chirurg gaf me een sigaret en zei: "Rook, maar niet inhaleren."'³²

María Rosario Llin Belda, geboren in 1922 en laatste overlevende verpleegster van het hospitaal. Zij werkte samen met de Belgische chirurgen. (Privécollectie Sven Tuytens, Madrid)

Villa El Pinatar, het verblijf van de Belgische vrijwilligsters in Ontinyent van mei 1937 tot februari 1939. (Privécollectie Sven Tuytens, Madrid)

Sommige ziekenhuisbedden werden na de oorlog in het internaat van het college gebruikt – vandaag lijken de slaapzalen van dat internaat trouwens nog heel sterk op de ziekenhuizalen van toen. De eerste verdieping werd gebruikt voor patiënten met hand- en armkwetsuren, de tweede verdieping was voor beenkwetsuren. Er waren zalen voor besmettelijke ziektes en een aparte ruimte voor patiënten die aan geslachtsziektes leden. Die werd door de verpleegsters 'la sala de los toreros' (zaal van de stierenvechters) genoemd. Zoals de meeste verpleegsters had María Rosario een hekel aan die zaal.

In 1937 was *El Belga* een van de grootste en best uitgeruste hospitalen van Spanje met een radiologiezaal, verschillende laboratoria, een orthopedische afdeling, een

dienst voor röntgenonderzoek, een dienst voor bloedtransfusies en koelruimtes. Via het hospitaal van Ontinyent deed de moderne anesthesie haar intrede in Spanje. Aanleiding was de dood van Ray Cox, een jonge vrijwilliger uit Southampton, die in november 1936 in Spanje sneuvelde. In een brief van 2 april 1937 beslisten de Joint Council of the Southampton Trades Council, de Labour Party en de Co-operative Society om Ray Cox te herdenken. Dat deden ze door samen een anesthesietoestel aan te kopen, een Boyle's Nitrous Oxide, Oxygen, Ether Apparatus Hospital Set. Het toestel werd naar Ontinyent gestuurd, een primeur voor Spanje.³³

In januari 1938 draaide het hospitaal op volle toeren: in die maand vonden er gemiddeld zes à zeven operaties per dag plaats. Er

De ziekenzaal, afdeling arm- en beenkwetsuren in het militair hospitaal van Ontinyent. (Biblioteca Nacional, Madrid)

werkten 80 Spaanse en 35 internationale verpleegsters, 50 Spaanse *gardes-malades* en 60 koks en keuken- en onderhoudspersoneel.³⁴ Het had een indrukwekkende capaciteit: 4 operatiezalen waar 9 Spaanse en 6 buitenlandse chirurgen werkten. De chirurgische afdeling stond onder leiding van een Waalse verpleegster, Françoise Durlet.³⁵

Omdat de meeste buitenlanders en Spaanse verpleegsters geen enkele ervaring hadden, werd een verpleegstersschool opgericht. Tot voor de oorlog was de opleiding van verpleegsters een zaak van geestelijken. De verpleegstersschool moest de basis leggen van een vrijzinnige verpleegstersopleiding die ook na de oorlog zou blijven bestaan. Het hospitaal zou een regionaal burgerhospitaal voor de streek van Alicante en Valencia worden.³⁶ Voor

de duizenden oorlogsvluchtelingen werd in het hospitaal een dagkliniek ingericht. Het ziekenhuis beschikte over mobiele operatiekwartieren en 18 ambulances die af en aan naar het front reden.

In vergelijking met de militaire hospitalen die onder het toezicht stonden van de Internationale Rode Hulp van de communisten, telde Ontinyent relatief weinig patiënten uit de rangen van de Internationale Brigades: 90 procent van de gewonden en zieken waren Spanjaarden. Op 15 mei 1937 kwamen van de 300 gekwetste soldaten in Ontinyent slechts 12 uit eenheden van de Internationale Brigades. Ook 9 maanden later, op 12 februari 1938, toen het front dichterbij kwam, bleef dat cijfer zeer laag: 10 patiënten van de 11de en drie van de 15de Internationale Brigade. Terwijl de

Dov Lieberman (vooraan) uit Antwerpen die veel vrijwilligsters kende van de Antwerpse *Kulturfarein*, reisde in oktober 1937 naar Ontinyent om voor *Di Naye Presse* verslag uit te brengen. (CegeSoma, Brussel)

beide brigades samen op dat moment 1237 gehospitaliseerde soldaten telden.³⁷

Activistes

In oktober 1937 kwam 'Dov' Lieberman, de leider van de Joodse arbeiderssportclub JASK van Antwerpen, het hospitaal van Ontinyent bezoeken. Hij bracht verslag uit voor de *Naye Presse* over het werk van de Joodse verpleegsters, van wie hij de meesten uit Antwerpen heel goed kende. 'De Joodse arbeidersbeweging uit België mag trots zijn dat ze haar dochters heeft uitgestuurd', schreef hij ten behoeve van de communistische lezers van *De Nieuwe Pers*.

De politiek was in Ontinyent permanent aanwezig. Wie gedacht had dat de Belgische meisjes enkel naar Spanje waren gekomen om zich te beperken tot hun taak van ijverige hulpverpleegsters, was eraan voor de moeite. De linkse ideeën waarmee ze in de *Kulturfarein* in contact kwamen, werden

toegepast. Net zoals in Antwerpen waren ze ook in Ontinyent politiek actief. Zo namen de vrouwen deel aan solidariteitsacties. Trudel de Vries: 'We zetten acties met patiënten op touw om weeskinderen te helpen. Iedereen stond een deel van zijn rantsoen af om de kinderen te eten te geven.' Ter gelegenheid van een benefietnamiddag voor de plaatselijke vakbondsfederatie stond het koor van de vrijwilligsters zelfs op de planken van het *Teatro Revolucionario* om tijdens een theatervoorstelling te zingen. Er werd ook een communistische cel opgericht in de socialistische kliniek, maar vrij spel kreeg die niet. 'Ons politieke werk werd gehinderd door de hospitaaldirectie'³⁸, getuigde Adèle Korn, een van de celleden.³⁹ Ook Trudel de Vries was het niet eens met de gang van zaken in het hospitaal: 'Wij vonden dat het ziekenhuis te ondemocratisch functioneerde. Wij hadden ons voorstellingen gemaakt van geweldige kameraadschap en daar ontbrak het nogal aan. We had-

den toen een bijeenkomst belegd, ook met de Belgische meisjes, die politiek ook heel goed waren, en we hebben aan de leiding voorgelegd dat we een politiek commissaris wilden hebben en dat het politieke werk ter hand genomen moest worden. Wij vonden ook dat in vergelijking met het voedsel dat de patiënten kregen, wij veel te goed gevoed werden, in die tijd nog, dat was in de voorzomer van 1937. En dat stuitte op verzet van die chef-arts daar, die zei: "Nou ja, ik wil ook wel politiek commissaris zijn, als jullie dat zo graag willen", maar dat was niet de bedoeling.'

De partijtop van de BWP maakte zich ernstige zorgen over de politieke activiteiten van de communistische hulpverpleegsters. Tijdens een vergadering van het partijbureau in juni 1937 vroeg Max Buset, een Waals parlementslid uit Thuin, om dringende actie tegen de communistische invloed in het hospitaal: 'Er moeten maatregelen getroffen worden om te verhinderen dat dit hospitaal, het werk van twee Internationales, een communistisch mierennest wordt. Onder de dokters en verpleegsters bevinden zich communisten. Er zijn zelfs militante communisten. We moeten er de socialistische invloed beschermen en uitbreiden.'⁴⁰

De politieke assertiviteit en vrijgevochten houding van de buitenlandse vrijwilligsters waren niet alleen een kopzorg voor het partijbestuur van de BWP. Sommige mannen in Ontinyent zagen hen als een bedreiging van de traditionele genderrollen. Voor hen hoefde het met de emancipatie van de vrouw niet zo'n vaart te lopen. In de plaatselijke anarchistische krant *El Productor* verweet Ricardo Morales de vrijwilligsters gebrek aan respect voor de patiënten, en bestempelde hij hen zelfs als vrouwen van lichte zeden. Hij vond dat verpleegsters zich tot hun verplegende taak moesten beperken en zich onthouden van het 'verspreiden van

politieke propaganda': 'Ik wil mijn artikel niet afronden zonder te wijzen op de stomiteiten die de verpleegsters begaan ... Ik wil niet dat jullie slechte gedachten hebben. Ik zou alleen zeggen dat ze tijdens het verzorgen van de patiënten te veel rood op hun lippen doen [...] Wat voor vrouwen zijn dat toch! Is het echt noodzakelijk om zich vol te schminken om patiënten te verzorgen [...]? Naar mijn mening is dat onhygiënisch, anti-esthetisch, anti-praktisch en alle anti's die hier van toepassing zijn [...] Wat is hygiënischer en natuurlijker dan een proper gelaat, eenvoudig en natuurlijk [...]? Goed, dat zijn van die gewoonten van vrouwen [...]? Waarom meer zeggen over de geruchten die daar (in het hospitaal) de ronde doen?'⁴¹ De auteur van het artikel mocht tevreden zijn, want minder dan twee jaar later was het afgelopen met de Tweede Spaanse Republiek en ook gedaan met verpleegsters die lippenstift droegen. Het nationaalkatholicisme draaide de klok opnieuw terug. Het zou veertig jaar duren voor er nog over emancipatie van de vrouw gesproken mocht worden.

Voor de revaliderende soldaten was er tijd genoeg om die buitenlandse vrouwen beter te leren kennen. Voor wie van het Spaanse platteland kwam, was het nieuw om dagelijks met buitenlanders contact te hebben. Volgens Trudel de Vries kregen de vrijwilligsters heel wat erkenning voor hun werk: 'De gewonden en zieken waren enorm blij voor wat je deed. Uit dankbaarheid wilden ze wel met je trouwen, want ze vonden ons natuurlijk een stel oude vrijsters. We waren boven de twintig en niet getrouwd, nou dat was wat.'⁴²

De spanningen tussen de Nederlandse verpleegsters en de directie liepen zo hoog op dat ze een voor een uit Ontinyent vertrokken. Toen de Nederlandse arts Ies Voet, die bij de Internationale Brigades werkzaam was, in Ontinyent om gipsverbanden

kwam vragen, werd hem dat geweigerd. Voor Trudel de Vries was dit de druppel die de emmer deed overlopen. Als laatste Nederlandse verpleegster verliet ze het hospitaal. Ze ging, zoals de meeste andere Nederlanders, bij de Servicio Sanitario Internacional (SSI), de medische dienst van de Internationale Brigades, werken. Daar voelden zij zich, als we tenminste op de interviews en brieven mogen afgaan, op hun plaats. Daar ontmoette Trudel de Vries ook haar man, dr. Theo van Reemst.

De sfeer in het hospitaal beantwoordde ook niet aan de verwachtingen van Teresa Azcárate, de weduwe van Tomás García, een communistische volksvertegenwoordiger voor Málaga. Haar familie speelde in de periode van de Spaanse Republiek een vooraanstaande rol. Teresa was zestien jaar toen ze in 1936 in Madrid haar middelbare studies beëindigde. Ze volgde een spoedcurcus verpleegkunde in het *Hospital Obrero* in Madrid en werd vervolgens naar Ontinyent gestuurd. Aan het contact met sommige Spaanse geneesheren van Ontinyent hield ze nare herinneringen over: 'Er waren bepaalde geneesheren – niet allen – die in wezen heel reactionair waren en genoten van sommige situaties ... Een mengeling van machohouding en morbiditeit, want ik was zeer naïef. [...] De meeste meisjes wisten toen niets af van bepaalde aspecten van het leven. Het leek erop dat sommige dokters ervan hielden om die naïviteit te verkrachten. Als jongste kozen ze mij uit om de patiënten met geslachtsziekten te verzorgen. Voor mij was dat een verschrikkelijke ervaring. Ik beleefde dat als een geweldpleging. Veel herinner ik mij niet, maar als ik eraan terugdenk is dat als een schok, een soort van morele verkrachting. [...] Die dokters waren macho's, bedriegers, gekken. Ik veronderstel dat, wanneer ze zagen hoe jong ik was, een studentje uit een burgerijfamilie, ze er nog meer plezier aan beleefden om mij

in verlegenheid te brengen. [...] De Joodse brigadisten uit Polen en België hebben mij enorm geholpen en gaven blijk van een enorme gevoeligheid. Ik veronderstel dat ze meteen doorhadden dat, hoe volwassen ik mij ook probeerde voor te doen, ik niet meer dan een meisje was. Met sommigen heb ik contact gehouden, maar de meesten zijn gestorven. In het ziekenhuis van Onteniente werden er naast internationalen ook gewonde Spanjaarden opgenomen. Er was een fantastische groep uit Brussel. De meesten van hen waren Poolse Joden. De Belgen waren socialisten. Alle Poolse Joden waren communisten. Er kwamen ook een aantal Hongaarse Joden. [...] Een van hen, bijgenaamd 'Jeanne', maar wiens naam Rosa was, emigreerde later naar Israël, waar zij als professor aan de universiteit werkte.'⁴³ Enkele maanden voor het einde van de oorlog keerde Teresa voor een korte periode terug naar Madrid om er les te volgen in een van de scholen voor kaders van de Juventudes Socialistas Unificadas (JSU).

Weduwen

Voor de Belgische vrouwen in Ontinyent kwam er soms slecht nieuws. In november 1937 schreef Dov Lieberman in een verslag in *Di Yidische Presse*: 'Zes onder hen hebben reeds hun mannen verloren aan het front van Guadalajara en Huesca. Het grootste deel van de anderen hebben hun mannen op een of ander front in de Internationale Brigaden verloren.' Twaalf van de 21 Ontinyent-verpleegsters hadden inderdaad een echtgenoot of vriend in Spanje. Dat was trouwens ook het geval voor 16 van de 27 Joodse vrouwen uit België. Rajza 'Janina' Goldfinger die haar bacteriologiestudies aan de ULB had onderbroken om naar Spanje te vertrekken, huwde op 15 oktober 1938 in Ontinyent met Emmanuel Mailer, die deel uitmaakte van de artillerie-eenheid Skoda en die later

Links: Mark Stark, kapitein van de 11de Internationale Brigade, Madrid, 13 januari 1937. (CegeSoma, Brussel)
Rechts: Genia Gross. (CegeSoma, Brussel)

artillerie-instructeur werd. Golda, de oudste van de drie zussen Luftig, was 35 jaar toen ze op 3 augustus 1938 in Ontinyent beviel. Haar man, Samuel Berliner, was brigadist. Ze noemden hun zoontje 'Madrid'.⁴⁴ Maks Stark, de man van Genia Gross, sneuvelde in januari 1937 aan het front van Teruel. Een maand na zijn dood waren al veel mensen in het hospitaal ervan op de hoogte, maar niemand durfde het aan Genia te vertellen: 'Ik ben in Onteniente blijven werken tot in februari 1937. Mijn man was toen al een maand dood, maar ik wist het niet. Iedereen wist het, behalve ik. Het was helemaal niet juist dat ze me dat niet hebben laten weten. Ik heb na zijn dood nog een brief van hem gekre-

gen. Hij schreef me zo vaak hij kon. Voor hij sneuvelde gaf hij enkele weken opleiding aan Spaanse soldaten. Men had besloten dat de Internationale Brigades – of wat er nog van overbleef – hun kennis zouden overbrengen aan de Spaanse soldaten. Toen had hij me nog een brief geschreven, toen ze opleiding gaven aan de Spaanse soldaten. Dat was niet zo ver van Onteniente (Albacete) en ik kon hem daar regelmatig opzoeken. Ik liet mij dan vervangen in het ziekenhuis en deed autostop naar de plaats waar hij verbleef. Ik bleef daar een dag en een nacht bij hem en ging dan terug. Ik ben pas een maand na zijn dood te weten gekomen dat hij was gesneuvelde. Ik had twee keer pakjes gekre-

Deze foto schonk Rachel Wacsman aan Nieves Santamaria Penalba, die ook verpleegster was in Ontinyent. De dochter van Nieves bezorgde de foto aan de auteur. Tekst op de achterzijde: 'A mi cariada amiga con todo el cariño' / 'Aan mijn liefste vriendin, met veel liefs'. (Privécollectie Sven Tuytens, Madrid)

gen met suiker en gecondenseerde melk. Ik was daarmee naar het dorp geweest om er tomaten en kool te kopen die ik dan in de keuken liet klaarmaken voor de zwaar zieken. Maar ik had ook twee doosjes gecondenseerde melk opgestuurd naar mijn man. Ik had daar verder niet bij stilgestaan tot ik in het ziekenhuis naar de *post office* werd geroepen en ze me daar het pakje teruggaven. Ik was erg verwonderd en vroeg waarom. En ze antwoordden: "Hij is gesneuveld." Ik was daar zo weinig mee bezig dat ik zelfs niet begreep wat hij zei. Ik bekeek het pakje aan alle kanten en inderdaad ik zie *caído*, gesneuveld, staan. Pas dan ging ik bij Rachel, Rachel Wacsman. Ik vroeg: "Begrijp jij dat? Wat wil dat zeggen?" Dan hebben ze daar een hele scène gemaakt, waar ik zelf

beschaamd om was. Ik begreep nog altijd niet waar het over ging. Ze riepen er een dokter bij. Die dacht zeker dat ik gek was. Ik begreep niet waarom ze dat deden. Ten slotte heb ik dan gehoord dat hij gesneuveld was. Ik had geen brief ontvangen, maar ik heb er wel zelf een geschreven naar de leiding van de brigade. Ik schreef dat ik met mijn man een heel gelukkig huwelijk had gekend, een echte kameraadschap. Die brief is gepubliceerd in de krant van de Duitse Internationale Brigades.⁴⁵ Op aanraden van Vera verliet Genia Ontinyent. Ze ging in het militair hospitaal van Murcia werken, bij dr. Bachrach, een goede vriend van Maks en Genia.

De situatie aan het front bleef verslechteren. Rond oktober 1937 was het hele noorden in handen van de troepen van Franco

gefallen. Daardoor kon hij mankracht vrijmaken en andere fronten onder druk zetten, met name dat van Aragón. Het strijd-toneel kwam steeds dichterbij de buurt van Ontinyent.

De dood van Emiel was voor Vera een sterke drijfveer om haar antifascistische strijd in het hospitaal voort te zetten. In december 1937 had ze tijdens een nachtdienst lijdzaam moeten toekijken hoe een jonge Spaanse boerenzoon zijn doodsstrijd verloor. Dat moet haar diep geraakt hebben, want meteen stuurde ze een brief naar *Het Vlaamsche Volk*: 'Sinds ik de klassenstrijd, de sociale en politieke kwesties begrepen heb, ben ik antifascist. Sinds de oorlog in Spanje woedt [...] heb ik nog meer het fascisme leren bekampen. Ik weet ook dat een Italiaanse fascistische kogel mijn allerliefste echtgenoot van het leven beroofde. Reden genoeg om het fascisme te haten! Maar praktisch gezien en gevoeld wat de fascistena doen, dat deed ik juist tijdens dien nachtdienst.'⁴⁶

Begin februari 1938 begonnen Italiaanse bommenwerpers met systematische aanvallen op Barcelona. Ontinyent had geluk en werd nooit gebombardeerd. Rond die periode werden de buitenlandse verpleegsters door de hospitaaldirectie ingelicht dat de situatie ernstig was. Wie wou vertrekken, mocht gaan. Het was de laatste kans om over land naar Frankrijk te vluchten. Eens de troepen van Franco de Middellandse Zee bereikten, zou het te laat zijn en zouden ze in de val zitten. De Belgische *mamàs* beslisten unaniem om te blijven. In april 1938 stootten de troepen van Franco door tot de Middellandse Zee en werd Catalonië afgescheiden van de rest van republikeins Spanje.

De situatie in Spanje nam een beslissende wending in het vroege najaar van 1938. Terwijl aan de rivier de Ebro nog hevig werd gevochten en in München een pact tussen Engeland, Frankrijk en Duitsland werd ge-

sloten, kwam Spanje in de Volkenbond met het voorstel om de Internationale Brigades op te doeken en terug naar huis te sturen. Het was een wanhopige poging om een einde te maken aan alle buitenlandse interventies. Stalin had na het pact van München alle hoop op een overeenkomst met Engeland en Frankrijk verloren en stemde in met de terugtrekking van de Internationale Brigades, nog voor het in de Non-Interventie Commissie tot een officieel besluit kwam. Op 28 oktober 1938 trokken de brigadisten in een gigantische optocht door de straten van Barcelona. Wie nog een greintje hoop had op een overwinning van de Republiek, zakte de moed in de schoenen.

Naast de dreigende opmars van Franco maakte men zich in het ziekenhuis ook zorgen om spionnen en saboteurs. Er waren agenten van de Servicio de Informacion Militar (SIM)⁴⁷ aanwezig. Hun taak bestond erin saboteurs, spionnen, anarchisten en andere 'ongecontroleerden' te neutraliseren. Onder het verplegend personeel werkten heel wat geestelijken die met achterdocht bekeken werden. De minderbroeders bleven wijselijk op de achtergrond en hoopten in stilte dat generaal Francisco Franco snel de oude gang van zaken zou herstellen. De plotse en onaangekondigde verdwijning van de Italiaanse beheerder dr. Crespy-Ducleau in april 1938 versterkte de sfeer van wantrouwen: verschillende leden van het hospitaalpersoneel hadden het vermoeden dat zelfs de directeur een spion was.⁴⁸ Sommige saboteurs gingen heel ver in hun ijver om sabotagedaden te plegen. Het scheelde niet veel of de Belgische brigadist Armand Frères werd het slachtoffer van een vreselijke sabotage-methode: 'In Cuesta de la Reina kreeg ik een kogel in mijn knie. Ze voerden mij af naar het hospitaal van Tarancón. Alvorens ze me de operatiezaal binnenduwden, fluisterde een verpleegster me in het oor:

“De man die je zal opereren is een fascist. Je moet geen schrik hebben als hij zegt dat je been eraf moet: reken op ons.” En zonder verdere uitleg dragen ze me binnen. Stel je voor hoe ik mij voelde. En inderdaad, een chirurg kwam binnen en zonder zelfs naar mijn been te kijken: “Maak hem gereed voor een amputatie.” De deur klapte open, twee agenten traden binnen en: paf! De dokter werd ter plekke neergeschoten! Er werd me uitgelegd dat die man al ontelbare onnodige amputaties had uitgevoerd op elke gewonde soldaat die hij onder handen kreeg. De dag ervoor waren zijn knoeierijen onherroepelijk bewezen geworden. Ik had geluk, want was ik een nummertje eerder gewond geweest, dan was ik nu invalide. “Geef me vlug wat te drinken”, was al wat ik kon zeggen.⁴⁹

Op 12 februari 1939 viel de Italiaanse luchtmacht het treinstation van het nabijgelegen stadje Xàtiva aan. De oorlog was toen bijna voorbij. Op het moment dat de sirenes weerklonken, stonden tientallen families een trein met republikeinse militairen op te wachten. Het was alle hens aan dek in het hospitaal van Ontinyent. De ziekenwagens reden af en aan. Het ziekenhuis stuurde mensen uit naar het centrum van Ontinyent om de burgers te vragen om te komen helpen. María Rosario stond die dag de chirurg te assisteren. De verschrikkelijke beelden maakten een diepe indruk op haar: ‘In het klooster, in de gangen op de vloer, overal lagen er gewonden. Lichamen met afgerukte benen en armen. Het was verschrikkelijk. We werkten als gekken. Ik herinner mij nog heel goed een reactie van onze chirurg. Die werd bijna gek van onmacht nadat een zwaargewonde soldaat in zijn handen op de operatietafel stierf. Maar hij kon niets meer doen. De arme soldaat was er heel erg aan toe.⁵⁰

Het bombardement maakte 129 dodelijke slachtoffers en 200 gewonden. Jaarlijks wordt op 12 februari een herdenkingsplech-

tigheid gehouden voor de slachtoffers van het ‘Valenciaanse Guernika’. Pas sinds 2016 krijgen de organisatoren de toestemming van het stadsbestuur om de herdenking op het stationsplein te houden. De burgemeester van de Partido Popular heeft jarenlang getracht om de plechtigheid te blokkeren. Daarom werd ze in het station gehouden, want de Renfe (Red Nacional de los Ferrocarriles Españoles), de Spaanse spoorwegmaatschappij, gaf wel toestemming.

Vluchtelingen

In februari 1939 was het einde nabij. De spanning in het hospitaal steeg en op een nacht verdwenen de Belgische *mamàs*, in alle stilte, zonder afscheid te nemen van hun Spaanse collega’s. María Llin Belda vertelde dat ze allemaal vanuit hun verblijf, de *El Pinatar*-villa vertrokken.

Vandaar werden ze honderd kilometer naar het noorden gebracht, in de richting van Valencia, op dat moment de hoofdstad van wat toen nog overbleef van de Tweede Spaanse Republiek. Om via land naar Frankrijk te vluchten was het te laat, want de rebellen bezetten de wegen naar het noorden. Vluchten via de zee was een riskante onderneming door de blokkade van de Italiaanse marine. Daarom was de bestemming Chiva, een dorpje ten westen van Valencia. Langs de A3-autosnelweg in de richting van Valencia, ter hoogte van kilometer 332 en 333, op een plek waar vandaag sinaasappelbomen staan en die nu eigendom is van REVA, een Belgisch landbouwbedrijf, lag toen een vliegveld. Daar vertrokken jachtvliegtuigen op missie om de hoofdstad te verdedigen. De landingsbaan werd in 1936 in gebruik genomen om de luchthaven van Valencia te ontlasten en te verhinderen dat zich daar te veel gevechtsvliegtuigen zouden concentreren. In 1939 werd Chiva voor de laatste keer door

de republikeinse luchtmacht gebruikt om vluchtelingen naar Oran in Algerije over te vliegen. Alleen belangrijke politici of hooggeplaatste militairen kregen een plaatsje tijdens die laatste vluchten. Een van de laatsten die vanuit Chiva naar Oran vloog, was de anarchist en luitenant-kolonel van het republikeinse leger Cipriano Mera. Dat was op 29 maart 1939.⁵¹

De verpleegsters hadden dus geluk, meer geluk dan de tienduizenden gewone Spanjaarden die in de havens moesten duwen en trekken om een plaatsje op een schip te bemachtigen. De Belgische *mamàs* maakten zich waarschijnlijk zorgen over het lot van hun Spaanse collega’s. Een afscheid is er nooit geweest. Genia Gross daarentegen heeft wel afscheid kunnen nemen van haar collega’s toen het hospitaal van Murcia ontruimd werd. Zij herinnerde zich jaren later nog steeds een Spaanse verpleegster die haar vroeg wie voor haar zou zorgen eens Murcia in de handen van de soldaten van Franco zou vallen.

De vermoedens van de republikeinse militaire inlichtingendienst waren correct. Vanuit het hospitaal organiseerden leden van de ‘vijfde colonne’, de ondergronds opererende nationalist, in maart 1939 de bezetting van Ontinyent door de troepen van generaal Francisco Franco. Minderbroeder Joaquín Sanchis Alventosa, de officiële geschiedschrijver van de minderbroeders van Ontinyent, was er toen zelf bij: ‘Op de avond van 27 maart 1939 was er in het hospitaal een drukte van jewelste met mensen die afspraken maakten, bevelen gaven en vergaderden. Het was hier dat de bevrijding van Onteniente georganiseerd werd, en het was hier dat de eerste vaderlandse vlag gehesen werd. De begeester van deze beweging was de commandant, de kwartiermeester van de hospitalen die van Onteniente afhingen, dr. Mariano Sánchez Albornoz, een vooraanstaande figuur van de vijfde colonne, die

in zijn kantoor priesters en personen van orde samenbracht. Sánchez Albornoz hield sinds lang contacten met de verborgen en “gecamouflerde” rechtsgezinde leiders.⁵²

De Belgische *mamàs* maakten via Oran in Frans-Algerije een grote omweg om zo via Frankrijk terug in België te geraken. Lya Berger vertelde dat verschillende vrijwilligsters voor de vlucht uit het ziekenhuis hun paspoorten vernietigden. Waarschijnlijk verdween ook rond die tijd de hele ziekenhuisadministratie. Vandaag blijven bijna geen documenten uit het hospitaal bewaard. Ook het Spaanse personeel begon met het vernietigen van persoonlijke documenten die als bewijs van linkse sympathieën tegen hen gebruikt konden worden. Ignacio Plaza Rodríguez⁵³ was bloedtransfusieverpleegkundige in het hospitaal. Hij vertelde dat hij zijn lidkaart van de Spaanse socialistische partij op straat in brand stak net voordat de rebellen Ontinyent bezetten. ‘Had ik dat toen niet gedaan, dan zat ik hier vandaag wellicht niet meer om het na te vertellen’, vertelde hij bijna tachtig jaar later.

Volgens Rachel Luftig werden ze tijdens hun vlucht begeleid door een Belgische afgevaardigde van de Socialistische Arbeidersinternationale, een zekere Dupierreux. Waarschijnlijk was dat Richard Dupierreux, de Brusselse journalist en oud-secretaris van de Waalse socialist Jules Destrée. De *mamàs* vertrokken in verschillende groepen. Rachel Luftig maakte deel uit van de eerste groep. De tweede groep, met zus Golda en haar zoontje Madrid, arriveerde een dag later in Oran. Beide zussen reisden via Frankrijk terug naar België. Rachel stak de Frans-Belgische grens over met het kind van Golda in haar armen. De douaniers deden niet moeilijk omdat ze geen paspoort had en lieten haar door.

Officieel werd op 1 april 1939 de overgave van de Republiek getekend. In heel Spanje

De kloosterbibliotheek. (Privécollectie Sven Tuytens, Madrid)

begon een periode van wrede onderdrukking waarbij iedereen die ook maar een spoor van sympathie voor de Republiek had getoond, werd vervolgd. Tienduizenden Spanjaarden werden voor het executiepeloton geleid, gingen de gevangenis in of werden jarenlang gebruikt om slavenarbeid te verrichten voor bedrijven die goede contacten met het regime hadden.

Maria Rosario Llin Belda dacht dat niemand haar zou beschuldigen. Volgens haar had ze tijdens de oorlog gewoon haar werk gedaan en in het hospitaal nooit over politiek gepraat. Maar toen de bloedige repressie in Ontinyent begon, werd ze toch van 'rode sympathieën' beticht door mensen die haar amper kenden. Die beschuldiging maakt haar vandaag nog steeds spinnijdig:

'Ik heb heel hard gewerkt en was nog zeer jong toen ik in het hospitaal begon. Wat begreep ik toen van politiek? Maar natuurlijk, wanneer iedereen het hazenpad had gekozen en de oorlog voorbij was, kwamen er plots jonge vrouwen uit de betere families verpleegster spelen. Maar wanneer de patiënten gewassen moesten worden, haalden ze hun neus op: daar waren ze te goed voor.

Wat dachten die vrouwen wel? Het verpleegsteruniform moet je verdienen! Een plaatselijke dokter die bekend stond voor zijn rechtse sympathieën en die tijdens de oorlog in het hospitaal werkte, nam haar in bescherming en zorgde ervoor dat ze aan de verpleegstersschool in Valencia kon studeren. Pas toen ze 70 was, na een loopbaan van 55 jaar, ging María Rosario met pensioen.

Covers en binnenzijde van enkele Nederlandstalige boeken die zich nog steeds in de kloosterbibliotheek bevinden.

Sporen

De Spaanse Burgeroorlog was voorbij en dat luidde het begin in van een dictatuur die veertig jaar zou duren. Met het nieuwe bewind werden de revaliderende soldaten niet meer als patiënten maar als gevangenen beschouwd. Het hospitaal deed tot 14 oktober 1939 dienst als gevangenis. Daarna kregen de minderbroeders hun klooster terug. De kostbare ziekenhuisapparatuur vertrok naar andere hospitalen. Alle sporen die eraan herinnerden dat het klooster ooit een republikeins modelziekenhuis was geweest, werden zorgvuldig uitgewist. Een paar details werden over het hoofd gezien: de initialen van de Socialistische Arbeidersinternationale, in het Spaans IOS (Internacional Obrera y Socialista) die in het metalen hekwerk verwerkt zitten, en een partij boeken in het Nederlands en Frans, schenkingen van Belgische vakbonden uit Antwerpen en Luik. De minderbroeders kregen het niet over hun hart om de boeken – over politieke en sociale onderwerpen en romans die moesten dienen voor het verplegend personeel of voor Belgische patiënten die bij de Internationale Brigades dienden – te verbranden. In 1939 verbrandden falangisten op de centrale universiteit van Madrid duizenden boeken. Het was dus uitzonderlijk dat de ‘rode’ literatuur van Ontinyent de oorlog overleefde. Vader Luís Sendra, oud-rector van het College van de Onbevleete Ontvangenis, heeft daar een uitleg voor: ‘Wij, minderbroeders, toonden steeds respect voor literatuur. Een van onze taken bestaat er trouwens in om onze bibliotheken regelmatig aan te vullen. Moesten de autoriteiten in 1939 geweten hebben dat die boeken bestonden, dan zouden ze ongetwijfeld vandaag niet meer bestaan.’⁵⁴ Vandaag staan ze in de kloosterbibliotheek. In totaal een kleine 270 uit België: 232 Franstalige boeken van het Syndicat National des

CPTTMA, Sous-Section d’Ans en 34 Nederlandstalige werken van het Nationaal Syndicaat van het Personeel der VPTTZ van België, Afdeling Antwerpen, de voorlopers van het ACOD. De literatuur uit Wallonië staat onder ‘Franse literatuur’, de Nederlandstalige boeken staan onder ‘Duits’. Het was geen enkele minderbroeder opgevallen dat het Nederlandstalige literatuur was. Verder zijn er nog enkele uitgaven uit Praag, Hongarije en Duitsland: literatuur die de buitenlandse vrijwilligers wellicht zelf meebrachten en die daarna in de bibliotheek van het militair hospitaal terecht kwamen. De boeken staan niet alfabetisch gerangschikt, waardoor een in het Nederlands vertaalde *De reis om de wereld in tachtig dagen* van de Franse schrijver Jules Verne, naast een *Mein Kampf* van Adolf Hitler terecht kwam. Want dat was de literatuur die de minderbroeders van Ontinyent in 1933, na een reis naar Heidelberg, meebrachten.

Voor de minderbroeders van Ontinyent betekenen de jaren van de Spaanse Burgeroorlog een bijzonder zwarte bladzijde uit hun geschiedenis. In de kloostertuin staat een monument ter nagedachtenis van de meer dan zeventig minderbroeders die tijdens de zomermaanden van 1936 vermoord werden. Over heel Spanje werden duizenden geestelijken gedood.

Partizanen

De vrijwilligsters wisten heel goed dat deze oorlog een voorspel was van wat Hitler en Mussolini van plan waren. Trudel de Vries was zich daar heel bewust van: ‘We wisten dat als de oorlog in Spanje was uitgevochten, de andere landen zouden volgen. We kenden zelfs de volgorde. Het was bekend. Wij hadden gezien hoe de kaarten lagen.’

Vera en Rachel Luftig in Antwerpen in 1939.
(CegeSoma, Brussel)

Tijdens de Tweede Wereldoorlog sloot Trudel zich aan bij het gewapend verzet in Nederland. Ook de zussen Luftig zetten hun antifascistisch engagement verder in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vera werkte mee aan *Die Rote Kapelle*, het 'Rode Orkest', een spionagenetwerk van de Sovjet-Unie, in België geleid door Leopold Trepper. Ze was gespecialiseerd in geheime codes. In 1942 stortte het netwerk in elkaar. Een van de kopstukken zou tijdens ondervragingen fel gemarteld zijn en een deel van de groep verraden hebben. Volgens een andere lezing wist de Duitse contraspionage, de *Abwehr*, een geheim bericht van de groep te ontcijferen en zo achter de verblijfplaatsen van enkele leden te komen. In totaal werden 217 leden van *Die Rote Kapelle* aangehouden en veroordeeld, 143 werden geëxecuteerd. Vera kon de golf van aanhoudingen ontlopen en vluchtte naar Marseille.⁵⁵ Isidoor Springer, die Vera kende van de Antwerpse *Kulturfarein* en die luitenant was bij de Internationale Brigades, was ook lid van *Die Rote Kapelle*. Hij werd op 19 december 1942 in Frankrijk aangehouden. Nadat hij vier dagen was gemarteld in de gevangenis van Fresnes, pleegde hij op kerstnacht 1942 zelfmoord door zich van de gevangenisverdiepingen naar beneden te werpen.⁵⁶ Wat er daarna met Vera Luftig gebeurde, is een raadsel. Rachel werd in april 1944 als koerierster voor de partizanen aangehouden en naar Ravensbrück gedeporteerd. Zij had geluk en overleefde het concentratiekamp. Na de Tweede Wereldoorlog ging zij met haar echtgenoot in Parijs wonen. Golda werd in de nacht van 28 op 29 augustus 1942 samen met haar vierjarige zoontje opgepakt tijdens een razzia van de Antwerpse stadspolitie. Enkele dagen later werden ze uit de Mechelse Dossinkazerne naar Auschwitz weggevoerd, waar ze werden vermoord. Drie van de Joodse vrijwilligsters van Ontinyent overleden in de gaskamers.

- 1 Vandaag wordt Ontinyent in het Valenciaans gebruikt, de Spaanse benaming is Onteniente. In de zomer van 1936 telde Ontinyent iets meer dan 13.000 inwoners. In juli 1938 was de bevolking gegroeid met 5000 oorlogsvluchtelingen, tot 18.564 inwoners. Zie: Joan-Josep TORRÓ MARTÍNEZ, *L'Hospital Militar Internacional D'Ontinyent*, Alba 16/17, p. 161.
- 2 Nicolas LÉPINE, De Belgische Werkliedenpartij en de solidariteit met het republikeinse Spanje, 1936-1937. In: *Brood & Rozen*, 19(2014)3, pp. 4-23.
- 3 IISG, Archief SAL, nr. 2763G/47-55, Émile Vanderfelde, *Au secours de l'Espagne*, 1938.
- 4 *Le Populaire*, 05/01/1938, p. 6; IISG, Archief SAL, nr. 2763G/40, 30/10/1937.
- 5 Rachel Luftig werd geboren in Chrzanow (Polen) in 1908 en overleed in Antwerpen in 1987.
- 6 Golda Luftig werd geboren in Chrzanow (Polen) in 1905 en werd vermoord in Auschwitz in 1942.
- 7 Interview met Rachel Luftig door Rudi Van Doorslaer, Brussel, 29/05/1986. (Ook voor het vervolg van het verhaal.)
- 8 Rudi VAN DOORSLAER, Tussen wereldrevolutie en Joodse identiteit, Joden uit België in de Spaanse Burgeroorlog. In: *BTNG*, (1995), p. 44.
- 9 Sven TUYTENS, Op zoek naar sporen van Piet 'Israël' en Emiel Akkerman in Spanje (november 1936-januari 1937). In: *Brood & Rozen*, 20(2015)2, pp. 26-39.
- 10 Isaac 'Bob' Berger en Piet Akkerman vochten in het André Marty bataljon van de 12de Internationale Brigade.
- 11 Maks Stark was kapitein bij de 11de Internationale Brigade.
- 12 Isabelle Blume was socialistisch volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel van 1936 tot 1954. Voor de oorlog verzette ze zich tegen de neutraliteitspolitiek van België en tegen de 'autoritaire' zwenking binnen de Belgische Werkliedenpartij onder het voorzitterschap van Hendrik de Man. Ze koos heel actief partij voor de republikeinen tijdens de Spaanse Burgeroorlog.
- 13 Interview met Rachel Luftig door Rudi Van Doorslaer, Brussel, 29/05/1986.
- 14 Interview met María Rosario Llin Belda door Sven Tuytens, Ontinyent, 29/03/2014.
- 15 Interview met Rachel Luftig door Rudi Van Doorslaer, Brussel, 29/05/1986.
- 16 In het Valenciaans: *Collegi la Concepció*.
- 17 Joaquín SANCHIS ALVENTOSA, *El colegio de la Concepción de Onteniente 1894-1944*, Valencia: Talleres Gráficos Editorial Guerri, 1945, p. 151.
- 18 Jorge M. REVERTE & Socorro THOMAS, *Hijos de la Guerra. Testimonios y recuerdos*, Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 2001, p. 175.
- 19 Amsab-ISG, Brief van Jean Delvigne aan August De Block vanuit Ontinyent, maart 1937.
- 20 IISG, Archief SAL, nr. 2763G/47-55, Émile Vanderfelde, *Au secours de l'Espagne*, 1938.
- 21 *Dépêche de Toulouse*, 10/03/1938.
- 22 Elsa RAYET, *Cahiers Marxistes*, oct.-nov. 1999, p. 173.
- 23 Rudi VAN DOORSLAER, Tussen wereldrevolutie en Joodse identiteit [...], p. 44.
- 24 Antoon Spinoy werd later burgemeester van Mechelen en Belgisch minister van Staat.
- 25 Federica Montseny Mañé (Madrid, 12/02/1905 – Toulouse, 14/01/1994) was een Spaanse politica en anarchistische vakbondsleidster. Tijdens de Tweede Spaanse Republiek was ze minister. Ze was een van de eerste vrouwelijke ministers in West-Europa en de eerste in Spanje.
- 26 Jorge M. REVERTE & Sorocco THOMAS, *Hijos de la guerra [...]*, p.173.
- 27 *ABC*, 04/05/1937, p. 12.
- 28 Het Nederlandse team bestond uit Ans (Antje) Blauw, Jenny Schaddelee, Nora (Noortje) Diamant, Diny Heroma, Jopie Bovenkerk, Maatje Huizinga, Trudel de Vries en Harry d'Ancona (volgens Hans Dankaart, Jaap-Jan Flinterman, Frans Groot, Rik Vuurmans).
- 29 Hans DANKAART, Jaap-Jan FLINTERMAN, Frans GROOT, Rik VUURMANS, *De oorlog begon in Spanje, Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939*. Amsterdam: Van Gennep, 1985. (Ook voor het verdere verhaal over de Nederlanders)
- 30 *Algemeen Handelsblad*, 23/04/1937, p. 3.
- 31 Brief van Rachel Van der Elst aan haar ouders vanuit Ontinyent, 05/12/1937. (Persoonlijk archief Carlos Holemans, Madrid).
- 32 Interview met María Rosario Llin Belda door Sven Tuytens, Ontinyent, 29/03/2014. (Ook voor het vervolg van het verhaal.)
- 33 Jonathan SEBASTIAN BROWNE, History of anaesthesia: anaesthetics and the Spanish Civil War. The start of specialisation. In: *European Journal of Anaesthesiology*, 46(2014)6, pp. 65-67.
- 34 *Le Populaire* (organe central du Parti Socialiste – SFIO), 05/01/1938, p. 8.
- 35 Volgens de biografie van Elsa Rayet over Marteaux, was zij 'verantwoordelijk in mei 1938 tot rond 28/11/1938', p. 143.
- 36 Biblioteca Nacional de España, *Mundo Gráfico*, 05/05/1937, nr. 1331.
- 37 RGASPI, *Informe sobre la situación del Servicio Sanitario Internacional*, Onteniente 15/05/1937, p. 2.
- 38 Dit is een vertaling van: 'Notre travail politique fut difficile à cause de la direction de l'hôpital.'
- 39 Archieven KPB, dossiers CPK, autobiografie Adèle Korn, 1945.
- 40 Dit is een vertaling van: 'Il faut que des mesures soient prises pour empêcher que cet hôpital qui est l'oeuvre des deux Internationales ne devienne pas une fourmière communiste. Parmi les médecins et infirmières il y a des communistes et il y a même des communistes militants. Il faut y défendre et étendre l'influence socialiste.' Zie: Amsab-ISG, Verslag Partijbureau van 15 juni 1937.
- 41 *El Productor*, 05/06/1937, nr. 29.
- 42 *Nieuw Israelitisch Weekblad (NIW)*, 21(01/08/1986)47, p. 3.
- 43 Juana SALABERT, *Hijas de la ira, vidas rotas por la guerra*, Madrid, Nocturna Ediciones, 2005, pp. 224-227.
- 44 Rudi VAN DOORSLAER, Tussen wereldrevolutie en Joodse identiteit [...], p. 48.
- 45 Interview met Genia Gross door Rudi Van Doorslaer, Antwerpen, 23/01/1986.
- 46 *Het Vlaamsche Volk*, 25/12/1937, p. 3.
- 47 De Servicio de Información Militar (SIM) was de militaire veiligheidsdienst tijdens de Tweede Spaanse Republiek.
- 48 Interview met María Rosario Llin Belda door Sven Tuytens, Ontinyent, 29/03/2014.
- 49 Ward ADRIAENS, *Vrijwilligers voor de vrijheid, Belgische anti-fascisten in de Spaanse Burgeroorlog*, Leuven: Kritak, 1978, p. 124.
- 50 Interview met María Rosario Llin Belda door Sven Tuytens, Ontinyent, 29/03/2014.
- 51 José FERRER, Chiva: un aeródromo para una guerra. In: *Levante-emv.com*, <http://www.levante-emv.com/comarcas/2011/07/24/chiva-aerodromo-guerra/827004.html>, 24/07/2011.
- 52 Joaquín SANCHIS ALVENTOSA, *Colegio de la Concepción de Onteniente*, Valencia: Talleres Gráficos Editorial Guerri, 1945, p. 145.
- 53 Interview met Ignacio Plaza Rodríguez door Sven Tuytens en Joan Torró, Talavera de la Reina, 14/01/2016.
- 54 Interview met Luís Sendra door Sven Tuytens, Ontinyent, 28/03/2014.
- 55 Arno LUSTIGER, *Shalom libertad !: Judíos en la guerra civil española*, Flor del Viento Ediciones, 2002, p. 429.
- 56 Ward ADRIAENS, *Vrijwilligers voor [...]*, p. 124.